

De Parijse jaren van mr. Jacob Frederik van Hanswijk Pennink

door Geraart Westerink

Al geruime tijd wordt in het Frans Walkate Archief de papieren nalatenschap van Jacob Frederik van Hanswijk Pennink bewaard. De kern van dit archief bestaat uit materiaal van het gezin Van Hanswijk Pennink-Goldenberg, dat van 1903 tot 1938 woonde aan de De La Sablonièrekade 17 te Kampen. Het is door één van de twee zonen, waarschijnlijk A.H. van Hanswijk Pennink, die in 1972 woonachtig was te Breda, op nauwgezette wijze bij elkaar gebracht en (gedeeltelijk) beschreven en geordend. Belangrijke en uitgebreide onderdelen zijn de genealogische gegevens over de familie Van Hanswijk Pennink en aanverwante takken en de verzamelde stukken betreffende de levensgeschiedenis van Jacob Frederik.

In 2012 is een aanvang gemaakt met de verdere bewerking, beschrijving en conservering van dit archief. Dat leverde al snel boeiende vondsten op, die het rijke leven van Jacob Frederik op bijzondere wijze belichten en uitdiepen. De periode die hij tussen 1893 en 1903 in Parijs doorbracht is waarschijnlijk het meest markant. Deze jaren, waarin de ‘lichtstad’ een uitzonderlijke culturele bloei doormaakte, zijn uitvoerig gedocumenteerd. Ze staan in dit artikel centraal. Daarbij wordt de nadruk gelegd op de wereld van de beeldende kunst, waarin Pennink als journalist en liefhebber actief was. De belangrijkste intentie is om een sfeerbeeld te geven van een het leven van een jonge en ambitieuze Nederlander binnen de internationale voorhoede van zijn tijd, vooral in contrast met zijn latere leven in de provinciestad Kampen. Omdat het archiefmateriaal het uitgangspunt vormt worden de artikelen die Pennink in Parijs schreef voor de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* buiten beschouwing gelaten. Bestudering ervan was binnen het beschikbare tijdsbestek ook niet mogelijk.

Journalist uit roeping. Een korte levensschets

Jacob Frederik van Hanswijk Pennink wordt geboren op 6 september 1859 te Almelo, als telg van een patriciërsfamilie die op dat moment nog Pennink

heet, maar bij Koninklijk Besluit van 25 mei 1905 toestemming krijgt de naam 'Van Hanswijk' toe te voegen. Tijdens zijn jeugd woont hij onder meer in Zelhem en Doesburg, waar hij de Latijnse School volgt. Hij studeert rechten in Leiden, net als zijn jongere broer Henri Charles. Beiden promoveren tegelijkertijd, op 27 april 1885, Jacob Frederik op het proefschrift: *Het achtste Hoofdstuk der Grondwet*, waarin hij opkomt voor persoonlijke dienstplicht en het remplaçantenstelsel bestrijdt. Daarna is hij korte tijd advocaat-procureur in Arnhem, maar de journalistiek lonkt. Al in 1885 maakt hij als 'correspondent extra-ordinair' voor het *Algemeen Handelsblad* een studiereis door België en (Noord-)Frankrijk. Na een aanloop als redacteur bij *Gelria* wordt hij in 1893 correspondent-redacteur van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* te Parijs. Daar maakt hij naam. Hij blijft tien jaar in de Franse hoofdstad en trouwt er in 1899 op 40-jarige leeftijd met de uit Zutphen afkomstige Margaretha Goldenberg (1863-1943). Het echtpaar krijgt twee zonen: Antony Hendrik (1900) en Johannes Eli (1901).

In 1903 koopt de liberaal-vrijzinnige Van Hanswijk Pennink van de firma Laurens van Hulst de *Kamper Courant*, in 1836 begonnen als *Kamper Weekblad*. Een enigszins opmerkelijke daad, gezien zijn internationale oriëntatie tot dan toe. Het is waarschijnlijk de grote mate van zelfstandigheid die hem aantrekt, in combinatie met een Nederlandse omgeving voor de opvoeding van zijn kinderen. Bovendien was de stedelijke belasting in Kampen laag en bood de stad goede onderwijsmogelijkheden. En de *Kamper Courant* had een goede, landelijke reputatie. Hij verschijnt twee keer per week (in de jaren dertig drie keer) en wordt grotendeels volgeschreven door de eigenaar zelf, die ook de correctie verricht, de distributie regelt, de advertentieacquisitie doet en de administratie verzorgt. Een bijzondere situatie. Als journalist-eigenaar heeft hij grote invloed op de opinievorming in het verspreidingsgebied. Ondanks de door hem getoonde toewijding en inzet en de waardering die hij daarvoor krijgt, kan hij niet voorkomen dat de tijd hem inhaalt, onder meer doordat het liberale klimaat dat hij aantrof toen hij in Kampen begon langzaam wordt verdrongen door een opkomend calvinisme, wat tot gevolg heeft dat de krant in de loop der tijd enigszins in de verdrukking raakt.

In 1937 verkoopt hij de krant aan de Erven J.J. Tjil. In november van dat jaar neemt hij definitief afscheid. Bij de viering van het honderdjarig bestaan, in 1936, was hij benoemd tot ridder in de orde van Oranje Nassau. Op 29 december 1939 verschijnt het laatste nummer onder de noemer *Kamper Courant*. De krant 'fuseert' met het *Kamper Nieuwsblad*, dat werd uitgegeven

door fa. J.A. Boom en Zn te Meppel. Van Hanswijk Pennink verlaat de stad, waarover hij decennialang had geschreven. Hij overlijdt te Oosterbeek op 13 januari 1955 en wordt begraven in Doesburg.¹

Parijs

Zoals reeds vermeld zijn de jaren die Jacob Frederik, eerst als vrijgezels en later met vrouw en kinderen in Parijs doorbrengt, bij uitstek interessant, zowel door de activiteiten die hij er ontplooit als door de toonaangevende rol die de stad in die jaren internationaal vervult, vooral op cultureel gebied. Zijn positie als correspondent-redacteur van een prominente Nederlandse krant in één van de belangrijkste wereldsteden van dat moment doet vermoeden dat hij als journalist waarschijnlijk hoog stond aangeschreven, of op zijn minst als veelbelovend werd gezien. Hij maakt de verwachtingen meer dan waar, vooral als verslaggever van het Dreyfus-proces: een intrigerende affaire, waarin de politieke spanningen en machinaties

Perskaart van mr. J.F. Pennink, 1903. (Archief Van Hanswijk Pennink. Frans Walkate Archief.)

van het verdeelde Frankrijk en het ruziënde Europa op schrijnende wijze tot uitdrukking kwam. De affaire draaide om de Joods-Franse officier Alfred Dreyfus (1859-1935), een leeftijdgenoot van J.F., die ten onrechte werd beschuldigd van spionage voor Duitsland, in een periode dat de verhoudingen tussen Duitsland en Frankrijk gespannen waren. Vervolgonderzoek van de Franse inlichtingendienst (in de persoon van George Picquart) bracht echter aan het licht dat degene die de beschuldigingen had geuit zelf de spion was. Een ontdekking die de militaire top onwelgevallig was en daarom onder het tapijt werd geveegd, totdat de schrijver Emile Zola in een open brief getiteld 'J'accuse' de zaak, waarin ook antisemitische factoren een rol speelden, in de openbaarheid bracht, met als gevolg dat de opinie geleidelijk kantelde en aan Dreyfus en klokkenluider Picquart, die zijn onschuld had aangetoond, jaren later amnestie werd verleend. De affaire was complex en had grote implicaties voor de politieke verhoudingen in Frankrijk en werd door alle lagen van de bevolking als een thriller gevolgd. Het verslaan ervan vereiste kennis, inzicht en distantie, maar bovenal een vlijmscherp observatie- en beoordelingsvermogen. Pennink voldeed klaarblijkelijk aan die eisen, wat hem veel respect opleverde en hem toegang gaf tot de journalistieke eredivisie. In 1897 wordt hij lid van de 'Questure' van het Syndicat de la Presse Étrangère. Maart 1901 volgt de benoeming tot 'Délégué de la Questure de la Chambre des Députés' en een maand later wordt hij gekozen als afgevaardigde in de 'Questure du Senat'.

Werkzaamheden en contacten

Als correspondent zat hij niet alleen de Dreyfus-affaire maar ook de Franse hoofdstad dicht op de huid. Archiefstukken tonen aan dat hij zich met zijn onderzoekende geest verdiepte in uiteenlopende zaken en actief deel uitmaakte van het culturele leven. Hij stak graag zijn nek uit om de wijdse perspectieven die de stad bood in volle breedte in kaart te brengen. Zijn werk voor de NRC gaf hem privileges die dat vergemakkelijkten en opende deuren die voor anderen gesloten bleven. Uit 1895 en 1896 zijn programma's aanwezig van het Théâtre de la Gaité, uitnodigingen voor het Théâtre du Vaudeville, voor een uitvoering van de *Peer Gynt* van Edvard Grieg en voor een 'banquet' van de schilder Puvis de Chavannes, waarover Auguste Rodin presideerde. Pennink zat in 1895 aan bij een banket van de Franse sectie van de Exposition Internationale d'Amsterdam. Uit 1898 en 1899 zijn er perskaarten bewaard voor een expositie van Franse kunstenaars in het Palais des Machines en één voor de 2e Exposition Internationale d'Automobile. Bijzon-

11 juillet 99

Monsieur mon cher
Docteur de l'étude
J'ai sans cesse voulu
faire sur le sculpteur
je suis heureux de

voilà sympathie vos appréciations que
je n'ai pu encore faire
traduire me seroit j'en
suis sûr un motif de plus
de vous envoyer mes
vives et devoués respects
- en grande considération
Votre dévoué

A. Rodin

Briefje van de beeldhouwer
Auguste Rodin aan mr. J.F. Pennink,
11 juli 1899. (Archief Van Hanswijk
Pennink. Frans Walkate Archief.)

der is een briefje van Auguste Rodin (11 juli 1899) waarin deze Pennink bedankt voor een gunstige kritiek.²

Het jaar van de Wereldtentoonstelling van 1900 resoneert in een aantal gevarieerde entreebewijzen, voor onder meer het evenement zelf, de Cercle Artistique & Littéraire, de tentoonstelling van de Société des Artistes Français en de Exposition Rodin.³ Augustus van dat jaar ontvangt hij een briefje van de schilder Henri Fantin-Latour, waarin deze schrijft dat hij het betreurt dat hij Pennink niet de inlichtingen kan geven waar deze naar gevraagd heeft, omdat hij erg teruggetrokken leeft en niet goed op de hoogte is van wat er gebeurt in de ateliers van collega's.⁴

Als journalist fungeert Pennink vaak als contactpersoon voor Nederlanders. Graficus Pieter Dupont (1870-1911), die regelmatig verblijft in Auvers-sur-Oise, wil hem een bezoek brengen. A.R. Freem (1853-1921) probeert een afspraak te maken als beiden in Brussel zijn. Deze Arnhemse architect, die vooral in zijn woonplaats veel bouwde, duikt omstreeks 1889 ook in Kampen op als hij meedoet aan de wedkamp voor een nieuw Burgerweeshuis.⁵ De nog piepjonge schrijfster Top Naeff (1878-1953), benadert Pennink met de vraag of hij bij een uitgever langs wil gaan om een zoekgeraakt manuscript

terug te krijgen, wat hij inderdaad doet, maar zonder resultaat. De Nederlandse aardewerkfabriek Amstelhoek stuurt een prachtig vormgegeven kaart waarin de firma aankondigt dat zij vanwege het grote succes van haar producten op de Wereldtentoonstelling van 1900 een permanente vestiging heeft geopend in Parijs. Deze galerie, die onder leiding stond van J.A. van Erven Dorens, was gevestigd aan de Faubourg St. Honoré, en organiseerde regelmatig tentoonstellingen van

(Nederlandse) kunstenaars. Ongetwijfeld hoopte Van Erven Dorens dat Pennink de zaak zou promoten. Ondertussen blijft de laatste ook een actieve toneel- en theaterbezoeker, die onder meer wordt uitgenodigd voor de generale repetitie van *Les Escholiers* in het 'Nouveau Théâtre' en die contacten heeft met Nederlanders die werkzaam zijn in die sector, zoals (toneel)schrijver Herman Heijermans, wiens stukken hij graag in het Frans wil vertalen. Een voornemen dat vanwege een conflict niet wordt geconcretiseerd.⁶

Rekening van mr. J.F. Pennink van zijn verblijf in Hotel Bellevue in Parijs. Laatste decennium van de 19de eeuw. (Archief Van Hanswijk Pennink. Frans Walkate Archief.)

Een dynamische metropool

Boeiend is Penninks rol als 'verzamelaar', omdat aankopen, meer nog dan recensies, een indicatie geven van iemands smaak. Als journalist wist hij goed wat er te koop was, in meerdere opzichten. Hij struinde overal rond in de stad. In de jaren dat Pennink er woonde

beleefde de culturele bloei er een hoogtepunt. Groeiende welvaart, gecombineerd met baanbrekende innovaties en uitvindingen hadden in nog geen halve eeuw tijd het (sociaal-maatschappelijke) leven in de Franse metropool ingrijpend veranderd. Stadsarchitect Georges-Eugène Haussmann (1809-1891) wist na 1850 met de aanleg van tientallen boulevards en andere verkeersverbindingen de spinnenwebstructuur van de middeleeuwse stad, die

ontwikkelingen afremde, letterlijk te doorbreken. Parijs onderging een grondige metamorfose, waardoor het een ruimere opzet en royaler aanzien kreeg, met 'hoogbouw' langs de nieuwe verkeersassen. De nieuwe huizen boden woonruimte aan een uitdijende groep welvarende burgers, die het (culturele) klimaat steeds meer ging bepalen. Ontwikkelingen in de druk-kunst zorgden voor een snellere en bredere verspreiding van informatie. De komst van treinen en (later) auto's zorgde voor grotere mobiliteit, wat zijn weerslag had op de uitwisseling van kennis, maar ook op de distributie van (nieuwe) voorwerpen en materialen. In 1878 werd de elektrische straatverlichting geïntroduceerd. Kunstlicht deed zijn intrede, waardoor onder meer het uitgaansleven werd gestimuleerd en culturele uitingen als theater, toneel en muziek floreerden. Parijs ging niet voor niets de 'lichtstad' heten. De Wereldtentoonstelling van 1889 werd het symbool van de nieuwe tijd. Het evenement leverde de Eiffeltoren op als icoon en beeldmerk. De tentoonstelling stond ook aan de basis van een nieuwe stroming in de toegepaste kunst en architectuur, de Art Nouveau. Door vernieuwend gebruik van materialen als staal en gietijzer, door verbeteringen in de productie van glas en door het importeren van de (toegepaste) kunst van met name Japan, waar de Meiji-dynastie de buitenlandse handel had vrijgegeven, kregen de architectuur en kunstnijverheid grote impulsen. De Wereldtentoonstelling van 1900 gaf die ontwikkeling nog een extra zetje.

De betere vervoersmogelijkheden en de introductie van de verftube boden beeldende kunstenaars ongekende vrijheid, waardoor ze de keuze hadden hun onderwerpen ter plekke uit te werken in plaats van in het atelier. De snellere, dynamische werkwijze die daarvan het gevolg was gaf de aanzet tot het ontstaan van het impressionisme, een stroming die in het laatste kwart van de 19de eeuw voor een revolutie in de autonome kunst zorgde. De stad werd een broed- en verzamelplaats van talent, waar alle binnen- en buitenlandse kunstenaars die er een beetje toe deden voor korte of langere tijd hun toevlucht zochten, wat de magneetfunctie van de metropool versterkte.

Opbouw van een collectie

Jacob Frederik woont als vrijgezel onder meer in de Rue de Moncey 2. In zijn huwelijksjaar (1899) wordt een woning in de Rue Douai 52 betrokken, waar Antony Hendrik (1900) en Johannes Eli (1901) het levenslicht zien. Beide adressen liggen in het 9de arrondissement. Op basis van archiefstukken werd (waarschijnlijk) door Antony Hendrik een chronologische lijst

Woonhuis van het gezin Pennink-Goldenberg aan de Rue de Douai 52 te Parijs. Op het hoekbalkon op de derde etage staan volgens de schriftelijke overlevering mogelijk J.F. Pennink met zijn vrouw en zoon Anton. Omstreeks 1901-1902. (Archief Van Hanswijk Pennink. Frans Walkate Archief.)

opgesteld van belangrijke gebeurtenissen in het leven van J.F. Deze lijst maakt het mogelijk om zijn kunst-aankopen te traceren, vaak inclusief de datum, de plaats van handeling en de titel en maker van het betreffende object. Ze zijn hieronder gemakshalve op een rij gezet. Foutief gespelde namen zijn zoveel mogelijk gecorrigeerd. Niet altijd was een naam goed leesbaar, of kon hij worden gespecificeerd. Een deel van de originele aankoopfacturen is helaas uit het archief gelicht, waarschijnlijk kort na, of tijdens de bewerking door A.H. van Hanswijk

Pennink. De omissies zijn wel, door middel van een symbool, door degene die de stukken heeft verwijderd in de chronologische lijsten gemarkeerd.

Lijst van aankopen:

- 9 februari 1894 bij kunsthandel Le Barc de Boutteville een tekening van Maxime Maufra, getiteld 'Paysage en Brehac', voor een bedrag van 100 franc.
- 21 februari 1895 bij kunsthandel Bernheim-Jeune, gevestigd aan Rue Lafitte 8, een portret door Paul Mermann voor 80 franc.
- 21 december 1895 bij kunsthandel Durand-Ruel et fils, Rue Lafitte 16, op tentoonstelling nummer 17 een pastel van 'Ten Cate' voor 75 franc.
- 27 maart 1896 bij kunsthandel L'Art Nouveau van M.S. Bing, Rue de Provence 22, een brons door Constantin Meunier, getiteld 'L'Ancêtre' (de voorouder/voorvader), voor 500 franc.
- 4 juli 1896 bij kunsthandel Le Barc de Boutteville, Rue Le Peletier 47 (in het 9de arrondissement), 'Paysage de Guilloux' voor 50 franc.⁷

- 13 maart 1897 bij kunsthandel Georges Petit, Rue Godot de Mauroy 12 (in het 9de arrondissement), van Jean Feber (?) de aquarel 'Coquelin Ainé', voor 190 franc. Het stelt de Franse toneelspeler voor die Cyrano speelde in het toneelstuk Cyrano de Bergerac.
- 3 augustus 1897 bij kunsthandel Le Barc de Boutteville het schilderij 'Paysage' door G.(eorges) d'Espagnat, voor 100 franc.
- 28 maart 1898 bij kunsthandel Durand Ruel et Fils te Parijs de 'crayon'-tekening 'Enfant Barbottant' van G.(eorges) d'Espagnat, voor 100 francs.
- 17 april 1900 aankoop van de 'crayon'-tekening 'Femme au corsage bleu' door Van Dongen. Aankoopadres onbekend.⁸

En dat zijn alleen de 'autonome' kunstwerken. Over het interieur en de toegepaste kunst die daarin te vinden was zijn geen gegevens bewaard gebleven. Terwijl de woning aan de Rue Douai 52 na hun huwelijk grotendeels werd voorzien van nieuw meubilair, dat gezien de tijd waarin dat gebeurde, en de vooruitstrevende smaak van het echtpaar, zeker de moeite waard zal zijn geweest.⁹

Positie

De lijst met kunstenaars en kunsthandels, die hierboven werd vermeld, toont de avontuurlijke geest van Jacob Frederik. Le Barc de Boutteville figureerde in de voorhoede van de beeldende kunst en was gespecialiseerd in kunst van symbolisten en (neo)impressionisten. De galerie organiseerde exposities van onder meer Vincent van Gogh (1853-1890) en had contacten met Paul Gauguin (1848-1903), Émile Bernard (1868-1941) en Maurice Denis (1870-1943). Zij leidde een kortstondig bestaan, want in 1897 overleed vroegtijdig haar grondlegger 'monsieur Le Barc'.¹⁰

Galerie Bernheim-Jeune, gevestigd aan de Rue Laffitte 8, hield het langer vol. Zij was opgericht in 1863 door Alexandre Bernheim (1839-1915), wiens vader een verfhandel had. Al in 1874 toonde Bernheim werk van impressionisten, een tijdstip waarop deze stroming bij enkelen voorzichtig erkenning kreeg, maar over het algemeen nog bespot en verketterd werd. In 1901 presenteerde ook deze galerie een overzicht van Vincent van Gogh, die toen nog niet de aan verering grenzende heldenstatus had bereikt die hem tegenwoordig ten deel valt. De zaak bleef tot aan de Tweede Wereldoorlog bestaan en handhaafde haar toonaangevende positie, met gewaagde keuzes voor onder meer Henri Matisse (1869-1954), Pablo Picasso (1881-1973) en Raoul Dufy (1877-1953).

Kunsthandel Durand-Ruel was, evenals galerie Bernheim-Jeune, begonnen als een handel in kunstenaarsbenodigdheden, die geleidelijk ook kunst van haar klanten ging verkopen. Het was met name Paul Durand-Ruel (1831-1922), zoon van de oprichter, die de reputatie van de zaak vestigde. Hij was één van de eersten die schilderijen op ooghoogte presenteerde, met veel 'witruimte' er omheen, in plaats van ze te degraderen tot onderdeel van een presentatie van plint tot plafond. Daardoor waren ze ook beter te belichten. Door structurele aankopen voorzag hij veel kunstenaars van een geregeld inkomen. 'Durand-Ruel' en 'impressionisme' zijn onlosmakelijk verbonden geraakt. Hij bekleedde een centrale rol in de promotie van een aantal toonaangevende kunstenaars die in de loop der tijd onder de paraplu van deze stroming zijn geplaatst, zoals Camille Pissarro (1830-1903), Edouard Manet (1832-1883) en Claude Monet (1840-1926). Hij was één van de eersten die ze promoveerde in de Verenigde Staten.¹¹ In het archief Van Hanswijk Pennink bevindt zich een catalogus van Durand-Ruel uit maart 1901 met schilderijen van Maxime Maufra, van wie Pennink in 1894 bij concurrent Le Barc de Bouttville een Bretons landschap kocht.¹²

De grootste tegenstrever van Durand-Ruel was Georges Petit, die net als Durand-Ruel ook een bestaand familiebedrijf had overgenomen en uitgebreid. Beiden richtten zich voornamelijk op het impressionisme. Petit wist regelmatig kunstenaars 'los te weken' van zijn concurrent. In 1881 verplaatste hij zijn zaak naar de Rue Godot de Mauroy, waar Pennink tot zijn klanten behoorde. Petit was een man van het grote gebaar. Hij 'leefde ruim' en presenteerde zijn exposities met aplomb en allure. In zijn galerie werden ook veilingen georganiseerd, die zijn reputatie als gewiekst en pragmatisch handelaar versterkten. Daarnaast gaf hij prenten en reproducties uit. Petit onderhield contacten met ontelbare kunstenaars, onder wie Auguste Rodin (1840-1917) en de Nederlanders Jozef Israëls (1824-1911) en (Sir) Lawrence Alma Tadema (1836-1912).¹³

Een vergelijkbare status als Durand-Ruel en Petit bereikte Siegfried Bing (1838-1905) met zijn Salon de L'Art Nouveau, geopend op 26 december 1895 in de Rue de Provence 22 en geïnspireerd op het Brusselse La Maison d'Art. Bing legde echter andere accenten dan zijn collega's. Hij had een voortrekkersrol bij de introductie van kunst en kunstnijverheid uit Japan, door handel in de voorwerpen zelf, maar ook door de promotie en toelichting ervan in het vanaf 1888 in eigen beheer uitgegeven tijdschrift *Le Japon Artistique*. Deze activiteiten gaven de aanzet tot een tendens in de westerse cultuur die 'Japonisme' ging heten en die een belangrijke basis vormde voor een nieuwe

stijl, die - hoe toevallig - Art Nouveau werd genoemd. Ook deze 'nieuwe kunst' werd door Bing met verve gepresenteerd. In het brede aanbod van de 'Salon de L'Art Nouveau', namen toegepaste kunstenaars als de keramisten Alexandre Bigot (1862-1927) en Adrien Dalpayrat (1844-1910), de glaskunstenaars Louis Comfort Tiffany (1848-1933) en de gebroeders Daum en de meubelontwerpers Eugène Gaillard (1862-1933) en Edward Colonna (1862-1948) een belangrijke rol in, aangevuld door autonome kunstenaars als Georges Lemmen (1865-1913), Constantin Meunier (1831-1905) en Camille Claudel (1864-1943).¹⁴

De Belgische kunstenaar Meunier, die als schilder en beeldhouwer actief was, had in de maanden februari en maart 1896 een expositie bij Bing, de eerste die was gewijd aan een individuele kunstenaar.¹⁵ Van Hanswijk Pennink moet het beeld 'L'Ancêtre' op deze tentoonstelling hebben gekocht, waarmee hij impliciet aangaf te behoren tot de trendsettende groep kunstkopers met lef, die met hun pioniersgeest een weg baanden voor anderen. Bovendien zegt de keuze voor Meunier mogelijk iets over de sociaal-maatschappelijke betrokkenheid van Van Hanswijk Pennink. Meunier had zich namelijk gespecialiseerd in de weergave van arbeiders, vaak afgebeeld in een heroïsche positie om hun betekenis in het maatschappelijk bestel te accentueren. Pikant detail is dat Pennink het jaar daarvoor (1895) van de hoofdredactie van de *NRC* nog een reprimande had gekregen dat hij niet had bericht over een tentoonstelling bij Bing die door de krant van belang werd geacht: 'Het is voor onze correspondenten zeer gewenscht dat zij de stof voor hunne correspondenties putten uit zaken van belang die zij zelf hebben waargenomen.'¹⁶ Een aantijging die door Pennink uitvoerig wordt weerlegd.

Met de Nederlandse kunstenaar Ten Kate, wordt de in Sneek geboren Siebe Johannes ten Cate (1858-1908) bedoeld. Ten Cate verhuisde op 22-jarige leeftijd naar Parijs, waar hij werkte aan een oeuvre van schilderijen in een impressionistische stijl. Tot zijn vrienden en kennissen behoorden onder meer Vincent van Gogh en Kees van Dongen. Met de laatste woonde hij zelfs enige tijd in een huis in Montmartre. Ten Cate overleed in 1908 in Parijs op een enigszins raadselachtige wijze en raakte nadien in de vergetelheid, terwijl zijn werk meer aandacht zeker rechtvaardigt.¹⁷ De reputatie van zijn vriend Van Dongen nam een hogere vlucht. Ook van hem kocht Pennink werk. Bovendien raakten ze bevriend, zoals hieronder zal blijken. Van Dongen stond toen nog aan het begin van zijn carrière. Dat hij een landgenoot was, die wel wat steun kon gebruiken, kan zeker een rol hebben gespeeld bij de

aankoop, die mogelijk zonder tussenkomst van een handelaar bij de kunstenaar zelf plaatsvond.

Penninks voorkeur voor het werk van D’Espagnat is mogelijk te verklaren uit het feit dat deze tekeningen publiceerde in de krant *Courrier Français*, waar Pennink als journalist ongetwijfeld vertrouwd mee was. Werk van D’Espagnat hangt inmiddels in musea over de hele wereld, van het Metropolitan Museum of Art in New York, tot het Musée d’Orsay in Parijs.

Lezing

Een prachtig beeld van de Parijse jaren van het gezin Pennink wordt opgeroepen in de uitgewerkte tekst van een lezing die zijn echtgenote Margaretha Goldenberg hield voor een Kamper gehoor. Daaruit blijkt dat ze de stad nog nauwelijks kende toen ze er door haar huwelijk kwam wonen. In de lezing doet ze onder meer verslag van de sociale contacten die ze onderhield. Tot de kring van bekenden behoorden rijke Hollandse ‘expats’, als de echtparen Buisman, Schröder en Roepius van Zevenhuizen. Buisman zorgde met zijn invloed en Franse onderscheiding, waar hij zich klaarblijkelijk graag op voorsprak, dat de Nederlandse voornamen van de zonen Pennink door de Parijse ambtenaar van de burgerlijke stand werden geaccepteerd. Sommige ‘Parijse vrienden’, zoals de heer Schröder, bleven ook in Kampen langskomen. Omdat hij in matten handelde en nieuwsgierig was naar het productieaanbod in Genemuiden, bezocht hij ooit met de Penninks en hun twee zonen dit stadje. Net voorbij het gemaal Rambonnet botste de auto waarmee ze reisden (een bijzondere gebeurtenis in de tijd vóór de Eerste Wereldoorlog) tegen een boerenwagen, gelukkig zonder persoonlijke gevolgen. Aan anderen hield men mogelijk positievere herinneringen over. Zo was de hallamp in de Kamper woning afkomstig van het echtpaar Roepius. Tot de Parijse ‘intimi’ behoorden veel journalisten, van diverse nationaliteiten, zoals Theodor Wolff, Wladimir Bienstock, dr. Treusche von Buttlar, en Morton Fullerton. En natuurlijk ook kunstenaars. Van de Nederlanders Siebe ten Cate en Kees van Dongen, die persoonlijke vrienden waren geworden, had het echtpaar beeldend werk in huis. Ten Cate, die een ‘kwartaaldrinker’ wordt genoemd, leek nogal aan de zelfkant te leven: ‘Eén keer schoof hij ons stiekem voorbij, sjofel en verlopen. Hij was toen juist boven water gekomen uit een dier onderdompelingen in het vuil en de beestachtige genoegens eener wereldstad.’¹⁸ Mevrouw Pennink verhaalt van de tentoonstellingen die Ten Cate in Parijs had, waaronder een solo-expositie bij Durand-Ruel, en van het feit dat hij in de belangrijkste Parijse openbare

en particuliere verzamelingen was vertegenwoordigd. Zijn levenseinde was desondanks treurig: hij werd als anoniem (verdrinkings?)slachtoffer teruggevonden in de Morgue, een inmiddels verdwenen lijkenhal achter de Notre-Dame.

Van Dongen verging het (op den duur) beter: ‘Nu één van de meest beroemde Parijzenaars, die stellig honderdduizend gulden verdient en meer en die wij toentertijd gelukkig konden maken met een boterham. Hij woonde in die dagen op den Montmartre, aan het uiteinde van een steeg. Overigens nog wel een vriendelijk ateliertje. Hij was al getrouwd, kon het in de armoede van één, die niet had en die niet verdiende, slecht vinden met haar en had maar één geloof: zijn kunst!’¹⁹ Mevrouw Pennink verhaalt van de successen die Van Dongen later behaalde: ‘Hij kan nu vragen voor zijne schilderijen wat hij wil, vooral voor zijn portretten.’ In het eigen paleisje dat hij had laten bouwen, gaf hij ontvangdagen waar heel Parijs te vinden was.²⁰

Ook kende het echtpaar Pennink de graficus Pieter Dupont, die zijn faam grotendeels te danken heeft aan de realistische wijze waarop hij (werk)paarden weergaf. Dupont maakte diverse paardenstudies aan de oever van de Seine en graveerde vierspanossen in Auvers-sur-Oise, waar hij toentertijd met tussenpozen woonde.²¹ In 1902 schreef Pennink een stukje over Duponts werk. Een bedankbrief daarvoor is bewaard gebleven. Het was net bekend geworden dat Dupont per 1 januari 1903 was benoemd als hoogleraar aan de Rijksakademie voor Beeldende Kunsten te Amsterdam.²²

In haar lezing memoreert mevrouw Pennink een aantal bijzondere gebeurtenissen. Veel indruk maakte de brand in het Théâtre Français, die het leven kostte aan ‘mademoiselle Henriot’, een bekende toneelster. Tot de meer opbeurende evenementen behoorde de Wereldtentoonstelling van 1900, waaraan haar man, naast artikelen over de getoonde kunst, maar liefst ‘vijftig correspondenties wijdde’. Tijdens de tentoonstelling was het een komen en gaan van Nederlandse vrienden, familie en bekenden. Dankzij een inzameling van Pennink via de NRC kon er steeds een vers boeket Nederlandse bloemen bij de buste van Paul Kruger in het paviljoen van de Zuid-Afrikaanse Republiek worden gelegd. De rekeningen ervoor berusten nog in het archief. In de korte tijd dat mevrouw Pennink in Parijs woonde ontvlamde een levenslange liefde voor Frankrijk: ‘Omdat dat kinderlijk blijde, dat ridderlijke en artistieke volk ons noodig blijft hebben in de wereld. Omdat wij het toch altijd weer vergeven als het kwaad heeft gedaan.’²³

Het huis aan de De la Sablonièrekade 17 te Kampen, waar het gezin Pennink-Goldenberg zich vestigde na hun vertrek uit Parijs. In de deuropening staat Margaretha Goldenberg. (Archief Van Hanswijk Pennink. Frans Walkate Archief.)

Terug naar Nederland

In (oktober) 1903 keert Pennink met vrouw en twee zonen terug naar Nederland. Drie verenigingen van de buitenlandse pers, respectievelijk L'-Association, Le Syndicat en La Groupe Parlementaire, bieden hem als afscheid op 25 september 1903 een feestmaal aan bij restaurant Marguery, dat door veertig leden wordt bezocht. Als gerespecteerd lid van de Nederlandse gemeenschap in Parijs krijgt hij een dag later door de heer Schröder van de Vereniging van Weldadigheid en de heer Pierson van de Nederlands-Franse Vereniging een afscheidsdiner aangeboden in restaurant Champeaux. Tout Hollandais is daarbij aanwezig, inclusief consul-generaal Van Lier. De bijeenkomst wordt uitgebreid besproken in diverse couranten. De *Oprechte Haarlemsche* meldt over Pennink: 'Als hulpvaardig en rechtgeaard Hollander van de oude stempel, had hij zich bij ieder, die met hem in aanraking kwam, bemind gemaakt. De Hollanders alhier zijn niet zo los van elkaar, of zij gevoelen in de eerste plaats het heengaan van een landgenoot, die sinds ongeveer 12 jaar het vaderlandse karakter en de

vaderlandse naam eer aandeed.²⁴ *Het Vaderland* roemt de ‘altijd wakkere, nooit aarzelende journalist’.(...) ‘Zijn vrienden verliezen veel aan den man op wien zij vertrouwen konden, aan het vriendelijke, gastvrije gezin, waar een verkwikkend en bezielend stuk van den vaderlandschen geest werd gevonden, waar de koesterende gloed van een thuis, dat aan het thuis van vroegere jaren herinnerde, het Hollandsch hart verwarmde.’²⁵ Als afscheidsgeschenk krijgt J.F. een bronzen beeldje van Camille Claudel ten geschenke. Het stelt een geknielde naakte vrouw voor, die met haar smekend opgeheven armen de armoede en ellende symboliseert die de ‘Weldadigheidsvereniging’ in een gezellige sociale ambiance te lijf probeert te gaan. Een bijzonder cadeau, dat omgezet in francs heel wat armen de winter door had kunnen helpen.

Camille Claudel was een kunstenaar van naam. Ze bekleedde een bijzondere positie. Niet alleen was het ongebruikelijk dat een vrouw actief was als beeldend kunstenaar, een praktijk als beeldhouwer was uniek, zeker als die, zoals Camille, de grenzen van het metier opzocht. In 1881 was ze met haar ouders naar Parijs verhuisd. Daar kreeg ze op de Académie Colorossi les van Alfred Boucher (1850-1934), die haar werk op dat van Rodin vond lijken. Boucher vroeg Rodin - de beroemdste beeldhouwer van zijn tijd - of die zijn taak als docent wilde overnemen. Rodin stemde toe en kreeg een stormachtige verhouding met zijn leerling, die tot een wederzijdse artistieke beïnvloeding leidde, zeker in de periode dat ze een atelier deelden. In 1893 koos Claudel voor meer zelfstandigheid.²⁶ Het werk van Camille Claudel doet in veel opzichten niet onder voor dat van haar leraar. Haar labiele aard, het feit dat ze een vrouw was in een door mannen gedomineerd vakgebied, gevoegd bij Rodins overheersende karakter, hebben haar carrière waarschijnlijk in negatieve zin beïnvloed. De laatste decennia is haar reputatie groeiende, waarbij haar ‘vrouw-zijn’ ditmaal in haar voordeel lijkt te werken. Pennink was ongetwijfeld bekend met het werk van Camille Claudel. Het werd getoond in diverse galleries die hij frequenteerde, onder meer op de eerste en tweede Salon de L’Art Nouveau van Siegfried Bing, in respectievelijk 1895 en 1896 waar Bing, als visitekaartje voor zijn galerie, een overzicht van de door hem vertegenwoordigde kunstenaars presenteerde.²⁷

Reacties op het vertrek

Naast de redactionele vermeldingen in diverse kranten getuigen vele brieven van collega’s, vrienden en bekenden van spijt over Penninks vertrek, al wisten ingewijden wel dat er plannen in die richting waren. Graficus Pieter

Dupont is, net als veel anderen, verrast over de keuze die Pennink maakt, maar blijft hoopvol en positief: 'Dat belooft dus een uitgeverszaak van belang te worden.' Bovendien was het leven buiten Parijs volgens hem aanmerkelijk goedkoper en was het 'nieuwe leven' voor de zonen Pennink een spannend avontuur.²⁸

Een goede vriend, hoogleraar gynaecologie te Leiden, kan zijn verbazing nauwelijks verbergen: 'Dat is een goede Kamper ui. Een zevenachtste Fransman die zich in Kampen gaat vestigen. Moeten die arme Kampenaren, wier brein toch al zoveel op een dronken karn gelijkt, nu ook nog jouw wufte causerieën slikken over juffies, die grands écarts maken of zoeklichten zien schijnen over verdorven politici? (...) Nu je 't me zegt - ja nu geloof ik ook dat Kampen het brandpunt van intellect is, ik herinner me tenminste steur, hooi, - om maar te zwijgen van de niet geïnstrueerde soldaatjes.'²⁹ Dit schoolvoorbeeld van studentikoos getinte arrogantie weerhield de krantenmagnaat in spé er niet van te vertrekken. Het echtpaar vestigt zich aan de De la Sablonnièrekade 17, één van de fraaiste locaties in de stad, met ruime huizen, uitzicht op de IJssel, en - in ieder geval - een Franstalig adres om gevoelens van heimwee te verdringen. De boedel wordt vervoerd in twee (spoor?)wagens door de in Kampen gevestigde 'scheepsbevrachter' H.J. de Jong. Een (aanvullende) inventarislijst vermeldt onder meer vijf stoelen, een kist met keukengereedschap, een matras, een kastje en twee schragen. Een lijst van de complete inventaris is helaas niet bewaard gebleven.³⁰

Contrast

De overgang naar Kampen was ongetwijfeld groot, maar zal met het enthousiasme van een vrije en bewuste keuze zijn aanvaard. De koude Kamper rivierwind kon afdoende worden gepareerd met de 'natuurwollen ondergoederen' van Jansen en Tilanus uit Vriezenveen, die verkrijgbaar waren in de zaak van de Gebroeders van Gendringen aan de Oudestraat.³¹ Als alternatief voor het 'Théâtre Français', het Louvre en de Eiffeltoren, had men de Nieuwe Toren en de Stadgehoorzaal. Maar de Broederband, waarvan de statuten in 1903 Koninklijke goedkeuring verkregen, moest er flink op los toeteren om de rijke concertcultuur van Parijs te doen vergeten. Gelukkig trok 'Vereeniging Tot Ons Genoegen' 125 gulden uit om eventuele 'ijsvermakelijkheid' met muziek op te luisteren en volgde het Stedelijk Muziekcorps met stukken van Grieg, Bizet en Wagner de internationale ontwikkelingen op de voet. Op culinair gebied deed de firma weduwe G.H. Dwars met haar 'Biscuit Parein' en 'Petit Beurre' haar best de francofiële

Het gezin Van Hanswijk Pennink-Goldenberg, waarschijnlijk in de tuin van hun huis aan de De la Sablonièrekade. Begin 20ste eeuw. (Archief Van Hanswijk Pennink. Frans Walkate Archief.)

gevoelens van de consumenten te activeren, terwijl met de heropening van het Maastrichtse Bierhuis aan IJsselkade 55, de gevoelstemperatuur weer aardig richting zuiden kroop.³²

Het aanbod van beeldende kunst was in vergelijking veel schraler. Het Departement Kampen van de Nederlandse Maatschappij van Nijverheid organiseerde verschillende wedkampen waarin onder meer email-, decoratieve- en 'gewone' schilders hun vaardigheden konden tonen. De resultaten werden gepresenteerd in de Buitensociëteit. Barend Kraal zorgde met zijn 'Grootste zaak in tube-verven en aanverwante artikelen' voor de materiële ondersteuning van deze activiteiten.³³ Voor een letterlijk hoogtepunt tekende B.W. Feige sr. Met zijn Bovenkerk op 1/50 van de ware grootte gaf hij blijk van 'zoowel kunstvaardigheid als geduld'.³⁴ Maar voor het aanbod van actuele, hedendaagse kunst bleef men - lokaal gezien - vooral aangewezen op incidentele reizende tentoonstellingen die werden binnengehaald door het Genootschap Kunstzin en die ongetwijfeld een flink publiek trokken, want het Kampen van rond 1900 herbergde een relatief groot aantal welvarende burgers die het geld en mogelijk ook de smaak hadden hun huizen te decoreren met kwalitatief en artistiek interessante zaken.

Een foto

De Van Hanswijk Penninks pasten prima in deze context. Zij introduceerden met hun grotendeels in Frankrijk vergaarde inboedel voortbrengselen van kunst en cultuur die waarschijnlijk nog niet eerder in de oude Hanzestad te zien waren geweest. Dankzij een gelukkig toeval bevat het archief Van Hanswijk Pennink een afbeelding van (een deel) van het interieur van hun huis aan de De la Sablonièrekade. Het betreft een foto die in 1916 werd gepubliceerd in het toentertijd populaire magazine *Eigen Haard*. Het was de winnende inzending van Johannes Pennink in het kader van een 'Vacantie-Kiekjes-Wedstrijd'.³⁵ De foto toont een hoek in de achterkamer die bijna volledig is gevuld met voorwerpen, die - zelfs bekeken met een vluchtige blik - getuigen van esthetische interesse, of op zijn minst van het plezier dat de bewoners er aan beleven om fraaie objecten om zich heen te hebben. Te zien zijn onder meer een kast met monumentale boeken in leren banden, kleine sculpturen op wandsokkels, portretminiaturen, een bronzen reliëf van een man en vrouw, een biedermeier theecomfort, een eenvoudige fauteuil, een wandbord en diverse ingelijste afbeeldingen van landschappen. Er was inmiddels dertien jaar verstreken sinds het gezin Pennink zich in Kampen vestigde. Een periode waarin het interieur ongetwijfeld wijzigingen had ondergaan en de terreur van de tijd diverse zaken uit de Franse jaren zal hebben doen verdwijnen. De inrichting volgt niet (meer) de allerlaatste mode. Dan zouden er ongetwijfeld late Jugendstil-, of vroege Amsterdamse School meubels hebben gestaan. De achterkamer doet vooral denken aan de typische laat 19de-eeuwse interieurs van de welvarende burgerklasse: comfortabel en tot aan de nok gevuld met spullen. Stilistisch gezien is het wel een sobere variant, want de overdadig gedecoreerde eclectische meubels die in het laatste kwart van de 19de eeuw als zeevier de ruimtes vulden ontbreken vrijwel geheel. En het is natuurlijk maar (een hoek van) één kamer die is uitgelicht. We hebben geen idee hoe de andere vertrekken waren ingericht. Al zal de keuze voor de achterkamer als onderwerp voor de wedstrijd er op wijzen dat deze wel als representatief werd gezien.

Determinatie

De foto geeft natuurlijk een aardige indruk van de spullen die de Van Hanswijk Penninks om zich heen hadden verzameld. Toch is het lastig om de zichtbare voorwerpen, zonder uitpuittend onderzoek, op basis van deze foto nauwkeurig te determineren. Niet alleen zijn de details niet altijd goed te onderscheiden. Er zijn van de door Pennink in Parijs gekochte zaken

Het interieur van de achterkamer van het huis aan de De la Sablonièrekade 17, afgebeeld in 1916 in een nummer van het tijdschrift *Eigen Haard*. Het betreft de winnende foto in het kader van een 'Vacantie-Kiekjes-Wedstrijd', gemaakt door Johannes van Hanswijk Pennink. (Archief Van Hanswijk Pennink. Frans Walkate Archief.)

ook alleen maar globale gegevens bekend. Het is niet duidelijk hoe ze er uitzagen. Toch vallen bepaalde zaken op. Op de achtergrond is een kamerscherm zichtbaar dat nogal Japans aandoet. Hetzelfde geldt voor een lantaarn en voor enkele andere objecten in de kamer. Het is verleidelijk te veronderstellen dat deze voorwerpen zijn aangeschaft in de Salon de L'Art Nouveau van Siegfried Bing, die in dit soort voorwerpen was gespecialiseerd. Het beeld op de schoorsteenmantel, uitgevoerd in een nogal robuuste stijl, zou de sculptuur van Meunier kunnen zijn die Pennink in zijn vrijzellantijd kocht.

Van één kunstvoorwerp uit de Franse jaren is dankzij een vaardige, 27 augustus 1944 gedateerde tekening, die in het Van Hanswijk Pennink archief wordt bewaard en dankzij een omschrijving uit de tijd dat het werd geschonken bekend hoe het er uitzag. Het is het bronzen beeld van Camille Claudel,

de geknielde naakte vrouw, die met haar smekend opgeheven armen armoede en ellende symboliseert. De tekening draagt de annotatie 'Naar een brons van C. Claudel. Aangeboden aan mr. J.F. Pennink. Het bestuur der Nederlandsche Vereeniging van Liefdadigheid Parijs. September 1905'. Het is niet duidelijk waarom de afbeelding, die in de rechteronderhoek een lastig te traceren monogram draagt, is gemaakt. Mogelijk werd het beeld van Claudel gezien als een hoogtepunt binnen de verzameling van de Penninks en was de tekenaar verrukt van de kwaliteit ervan. Waarschijnlijker is dat de tekening werd gemaakt om in de roerige oorlogsjaren een dierbaar onderdeel van het bezit vast te leggen, mocht er iets mee gebeuren. Want ook de Pennink maakten zware tijden door en troffen het niet met hun woonplaatsen. Na hun vertrek uit Kampen gingen ze wonen in Den Haag (Frederik Hendrikplein 41). In december 1942 moesten ze evacueren naar de Willem de Zwijgerlaan 149 aldaar en ruim een week later vertrokken ze naar Rijssen. Hun bezittingen werden her en der ondergebracht.³⁶ Op 27 april 1943 overlijdt Margaretha Goldenberg, de vrouw van J.F. in het ziekenhuis in Almelo. Pennink zelf bevindt zich rond de jaarwisseling 1944-1945 in Oosterbeek, waar familie woont. Hij wordt begin januari 1945 geëvacueerd. Oosterbeek was een kwetsbare locatie gebleken. Een maand na de vervaardiging van de tekening startten de geallieerden operatie Market Garden, waarbij in Arnhem en omgeving heftige oorlogshandelingen plaatsvonden en Oosterbeek grotendeels werd verwoest. Na diverse omzwervingen gaat hij na de oorlog definitief in Oosterbeek wonen. Het wordt zijn laatste woonplaats.

Besluit

Op de foto uit 1916 is er echter nog geen wolkje aan de lucht. Het beeld van Claudel staat angstig krap, maar goed zichtbaar op een klein kastje bij de muur, in vredig contrast met de ovale (portret)miniaturen erachter. De voorstelling van de sculptuur was in wezen tamelijk wrang en autobiografisch. De situatie waarin de vrouw was afgebeeld zal niet veel hebben verschild van die van Claudel zelf op dat moment. Ze bevond zich omstreeks 1916 in een psychiatrische inrichting en overleed daar, gedesillusioneerd en door vrijwel iedereen vergeten en verlaten in 1943.

Het interieur van de familie Van Hanswijk Pennink zal tot hun vertrek uit Kampen in 1938 geen schokkende veranderingen hebben ondergaan, want het was toen gelukkig nog geen usance om elke vijf jaar de woonboulevard te plunderen voor een nieuwe inrichting. De meeste kunstvoorwerpen uit

Tekening van de sculptuur van Camille Claudel die J.F. van Hanswijk Pennink kreeg bij zijn vertrek uit Parijs (1903) van het bestuur van de Nederlandsche Vereeniging voor Liefdadigheid. Gedateerd 27 augustus 1944. Het monogram rechtsonder is nog niet geïdentificeerd. (Archief Van Hanswijk Pennink. Frans Walkate Archief.)

het familiebezit die zijn aangeschaft in Parijs hebben de oorlog en de decennia erna ongeschonden doorstaan, zo blijkt uit gegevens uit 1969, die waarschijnlijk zijn genoteerd met het oog op de overdracht van het archief. Alleen 'Paysage de Guilloux' en de tekening van Maufra 'Paysage en Brehac' waren verdwenen, al is niet duidelijk wanneer en hoe.³⁷ Het is evenmin bekend waar de kunstwerken zich nu bevinden. Ondertussen blijft het een fascinerend idee dat ze decennia lang (1903-1938) relatief onbekend en onbespied figureerden vlak achter het Kamper Ijselfront.

Noten

1. Biografische bronnen over J.F. van Hanswijk Pennink: H.A. Ekker, Een journalist van formaat te Kampen, *Kamper Almanak* (1955-1956) 228-243; v. H. (Van Heerde?), 'Mr. J.F. van Hanswijk Pennink overleden. Oud-redacteur van de Kamper Courant', in: *Kamper Nieuwsblad*, d.d. 15 januari 1955; Anon., (H. Wiersma?), 'Van Parijs naar Kampen... Herinneringen aan Van Hanswijk Pennink van de oude Kamper Courant', in: *Kamper Nieuwsblad*, d.d. 13 juli 1971/ 15 juli 1971; H. Wiersma, *Vroeger, weetjewel... Feuilletons uit het Nieuw Kamper Dagblad* (Kampen 1988) 203-208; Archief Hanswijk Pennink (hierna AHP), chronologisch aantekeningen in typoscript (102/1) door de archiefvormer (waarschijnlijk A.H. van Hanswijk Pennink); Via www.obd.nl de database: Dag-, nieuws- en weekbladen in Overijssel (1790-heden).
2. AHP, Ordner: Herinneringen uit 90 jaar van mr. J.F. van Hanswijk Pennink. Deel 1: 1859-1903.
3. Ibidem.
4. AHP, Ordner: Herinneringen uit 90 jaar van mr. J.F. van Hanswijk Pennink, Deel 1: 1859-1903. Brief Henri Fantin-Latour aan J.F. Pennink, 17 augustus 1900.
5. Een aantal ontwerpen hiervoor bevinden zich in de collectie van het Frans Walkate Archief. Zie: G. Westerink, *Van mis tot muze. De bebouwingsgeschiedenis van Vloeddijk 38* (Kampen 2007) 69-80.
6. Een kattedelletje van deze schrijver, gedateerd 18 augustus 1903 en een aantal getypte epistels gedateerd onder meer 21 en 23 december 1903 en 13 januari 1904 bevinden zich tussen de bewaard gebleven correspondentie: AHP, Ordner: Herinneringen uit 90 jaar van mr. J.F. van Hanswijk Pennink. Deel 1: 1859-1903. Deel 2: 1903-1949.
7. AHP, gegevens over J.F. Pennink, blad 102/4 (oude nummering). Het betreft hier de vijf bovenstaande kunstwerken.
8. Ibidem, 102/5 (oude nummering). Het betreft hier de vier bovenstaande kunstwerken. De meeste aankoopbewijzen van bovenstaande kunstwerken bevinden zich niet meer in het archief, maar zijn wel vermeld in opsommingen van de inhoud ervan, waarbij ze later

- zijn voorzien van een cirkel met een kruis erdoor, waarschijnlijk als teken dat ze verwijderd zijn, mogelijk voor taxatie-, verzekerings- of erfeniskwesties.
9. AHP, gegevens over J.F. Pennink, geannoteerd typoscript van Margaretha Pennink-Goldenberg, bedoeld voor een in Kampen gehouden lezing, ongenummerde bladzijde.
 10. Wikipedia, op lemma: Le Barc de Boutteville.
 11. Wikipedia, op lemma: Paul Durand-Ruel.
 12. AHP, Ordner: Herinneringen uit 90 jaar van mr. J.F. van Hanswijk Pennink. Deel 1: 1859-1903. Galeries Durand-Ruel 16, Rue Lafitte, 16, Rue le Peletier, *Tableaux de Maxime Maufra*, Paris Mars 1901.
 13. Wikipedia, op lemma: Georges Petit.
 14. Zie: G.P. Weisberg, E. Becker en E. Possémé (red.), *De oorspong van L' Art Nouveau. Het Bing Imperium* (Amsterdam/Antwerpen 2004).
 15. Ibidem, 142-143.
 16. AHP, Ordner: Herinneringen uit 90 jaar van mr. J.F. van Hanswijk Pennink, Brief Hoofdredactie van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* aan mr. J.F. Pennink, d.d. 30 december 1895.
 17. Website: Tencate.analysis.nl. In 2012 heeft het Scheepvaartmuseum in Sneek een expositie aan zijn werk gewijd.
 18. AHP, gegevens over J.F. Pennink, geannoteerd typoscript van een lezing door mevrouw Margaretha Pennink-Goldenberg.
 19. Ibidem 4.
 20. Ibidem 5.
 21. Ibidem.
 22. AHP, Ordner: Herinneringen uit 90 jaar van mr. J.F. van Hanswijk Pennink. Deel 1: 1859-1903. Brief P. Dupont aan J.F. Pennink, Auvers-sur-Oise, d.d. 22 november 1902.
 23. Ibidem, 14.
 24. Ibidem, 102/9 (oude nummering); Anon., 'Het afscheid van een Hollandsch journalist', in: *De Nieuwe Courant* (derde jaargang), d.d. 29 september 1903.
 25. S., 'Fransche brieven', in: *Het Vaderland*, d.d. 26/27 juli 1903. Een knipsel van dit artikel is opgenomen in het archief Van Hanswijk Pennink.
 26. Wikipedia, op lemma: Camille Claudel.
 27. Weisberg 2004, 270.
 28. AHP, Ordner: Herinneringen uit 90 jaar van mr. J.F. van Hanswijk Pennink. Deel 1: 1859-1903. Brief P. Dupont aan heer en mevrouw Pennink, Amsterdam, 9 juli 1903.
 29. Anon. (H. Wiersma?), 'Van Parijs naar Kampen... Herinneringen aan Van Hanswijk Pennink van de oude Kamper Courant', in: *Kamper Nieuwsblad*, d.d. 13 juli 1971.
 30. Brief H.J. de Jong, d.d. 16 oktober 1903. Archief Van Hanswijk Pennink, Ordner: Herinneringen uit 90 jaar van mr. J.F. van Hanswijk Pennink. Deel 1: 1859-1903.

31. *Kamper Courant*, d.d. 4 oktober 1903.
32. *Kamper Courant*, d.d. 8 november 1903; *Kamper Courant*, d.d. 4 oktober 1903.
33. *Kamper Courant*, d.d. 27 september 1903.
34. *Kamper Courant*, d.d. 24 september 1903.
35. AHP, op papier geplakt knipsel uit *Eigen Haard* 1916, niet nader gespecificeerd.
36. AHP. Ordner C II, lijst met chronologisch weergegeven gebeurtenissen. De boeken en meubels werden bijvoorbeeld ondergebracht bij M. de Plot.
37. AHP, annotaties op de door de familie (waarschijnlijk A.H. van Hanswijk Pennink) samengestelde archieflijsten.